

I. А. Мацелюх

кандидат юридичних наук,
докторант кафедри історії права та держави юридичного факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ПЕРІОДИЗАЦІЯ РОЗВИТКУ ЦЕРКОВНОГО СУДОЧИНСТВА У ВЕЛИКОМУ КНЯЗІВСТВІ ЛИТОВСЬКОМУ ТА РЕЧІ ПОСПОЛИТІЙ (XIV – СЕРЕДИНА XVII СТОЛІТТЯ)

Статтю присвячено еволюції церковного судочинства у Великому князівстві Литовському та Речі Посполитій. Проаналізовано організаційно-правові засади функціонування церковної юстиції, виокремлено три етапи її розвитку. З'ясовано об'єм компетенції церковних судів на кожному з етапів. Виявлено системні порушення законодавчих приписів щодо розмежування юрисдикції між світським і церковним судами.

Ключові слова: церковний суд, Велике князівство Литовське, періодизація, юрисдикція.

Постановка проблеми. Одразу після входу земель Руської держави до складу Великого князівства Литовського перед державною владою постали питання, пов'язані з необхідністю правового регулювання різноманітних сфер суспільного життя. Одним із найважливіших інститутів тогочасної правової системи був церковний суд, який усталено продовжував функціонувати на засадах, що були встановлені в попередню епоху. Проте суспільно-політичні зміни, реформи світської судової системи, що фактично були завершені з ухваленням Другого Литовського Статуту, вплинули на процесуальний порядок настання юридичної відповідальності за церковні правопорушення та практику функціонування церковного суду.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемі функціонування судової гілки влади у Великому князівстві Литовському присвячена значна кількість наукових праць, серед яких – дослідження сучасних істориків права І. Безклубого, О. Бойка, О. Вовка, І. Гриценка, П. Захарченка, С. Ковальвої, М. Мірошниченко, О. Неліна, І. Терлюка, О. Шевченка та інших. Однак особливості функціонування церковних судів залишаються обабіч наукового інтересу. Скупий нормативний матеріал не дає змоги, на жаль, проводити ґрунтовні дослідження. «Маючи досить цілісну картину про функціонування Руської держави, науковці ледь орієнтуються в подіях та явищах пізнішої, ближчої доби, – слушно стверджує історик О. Русина, – такий парадокс українського середньовіччя полягає не в науковій недбалості, а у стані відсутності

синхронних писемних джерел, які через перерву в XIII ст. власної літописної традиції, значно збідніли» [1, с. 2]. Відтак на підставі аналізу нормативно-правових актів, що регулювали діяльність церковного суду, встановлювали його підсудність і компетенцію.

Мета статті – здійснити періодизацію розвитку церковного судочинства у Великому князівстві Литовському та Речі Посполитій.

Виклад основного матеріалу. Аналізуючи судову систему Великого князівства Литовського, дослідники історії українського права небезпідставно поділяють її на три періоди [2, с. 56; 3, с. 11]. Своєю чергою, розглядаючи функціонування церковних судів у XIV – середині XVII ст., ми також виокремлюємо три періоди, що, правда, в інших хронологічних межах.

Нагадаємо, що входження українських земель до складу Великого князівства Литовського супроводжувалося процесом християнізації язичників-литовців. У таких умовах залишалися чинними джерела права Руської держави, які регулювали діяльність церковних судів. Ідеться про великокнязівські церковні устави, що закріпили предметну та персональну підсудність церковних судів, а також уставні грамоти, які визначили територіальну юрисдикцію [4]. Історичні та правові пам'ятки не фіксують до початку XIV ст. жодного нормативного акта, який би руйнував стару систему церковного суду. Відтак на етапі становлення церковного судочинства Великого князівства Литовського воно зберігало риси попередньої епохи, тому цей час можна зарахувати до першого періоду розвитку

церковного судочинства у Великому князівстві Литовському.

Укладення Кревської унії 1385 р., якою передбачався перехід Литви разом з українським населенням до католицизму, змінило релігійну ситуацію в країні та започаткувало другий етап розвитку церковного судочинства. Православна церква повільно, проте неухильно втрачала підтримку «державної католицької влади» [5, с. 11]. Незважаючи на те, що нормативно-правових актів, які б прямо забороняли сповідувати православну віру, нами не виявлено, проте віруючі-католики поступово отримували перевагу в різноманітних сферах суспільного життя [6, с. 147–148]. Втрата православною церквою державної підтримки сталася в умовах початку реформи судової системи, запровадженої Бельзьким привілеєм 1564 р. Вона, на жаль, не привела до встановлення балансу між окремими гілками християнської релігії. Відтоді компетенція світських судів стала поширюватися й на церковні справи, обмежуючи в такий спосіб юрисдикційні повноваження церковних судів. Як стверджує дослідник історії кримінального права Г. Демченко, незважаючи на відсутність нормативного врегулювання вододілу між компетенцією світського та церковного судів, перший інколи зловживав наданими повноваженнями, проникаючи у сферу, раніше йому не властиву [7, с. 154–156].

Потребою урегулювати дисбаланс, що склався в юрисдикційних повноваженнях світського та церковного судів, викликані загальнодержавні грамоти, що видані великими литовськими князями. Хронологічно першою стала «Грамота польського короля Владислава III Ягайловича греко-руському духовенству про зрівняння його у свободах, вірі і правах із духовенством римсько-католицьким і про надання йому в управу духовних судів та існуючих церковних землеволодінь» від 22 березня 1443 р. [8, № 42, с. 56]. Її положеннями заборонялося втручання чиновників у церковно-судовий процес і надавалося повторне підтвердження юрисдикційних повноважень церковним судам. Щоправда, законодавець так і не уточнив категорію справ, що мала бути підсудною церковному суду [8, № 42, с. 56].

Розмитість формулювань, що містилися в законодавчому акті, не вирішили проблему розмежування юрисдикції світських і церковних судів. Певно її вирішення покладалося на «Жалувану грамоту Литовського Великого кня-

зя Олександра нареченому Київському митрополиту Йосифу та православним єпископам Литовських і Руських областей про недоторканність Святительського суду та церковного майна на основі так званого «Свитку Ярослава» 20 березня 1499 р. [8, № 166, с. 189].

Проте і в цьому разі приписи нормативно-правового акта не визначали чітку компетенцію церковного суду. У ньому містилася лише відсилочна норма до Церковного уставу Великого князя Ярослава, у якій зазначено: «Те право, яке записано у свитку Ярослава, підтверджуємо у всьому князівстві Литовському і в панствах наших Руських» [8, № 166, с. 189]. При цьому в документі повторно наголошувалося на забороні втручання світської влади в діяльність церковного суду. «Аби ті справи, і доходи церковні, і суди духовні ніхто із світських чиновників не посмів судити, – сказано у грамоті, – і передаємо всі ті справи в повноваження митрополита Київського і всієї Русі, а єпископські справи... в повноваження єпископам» [8, № 166, с. 189].

Підтверджувала церковну юрисдикцію, не вказуючи на її обсяг, і «Жалувана підтверджувальна грамота Київському митрополиту Йосифу та православним єпископам Литовських і Руських областей про недоторканність святительських прав і суду, а також церковного майна і доходів» від 2 липня 1511 р. [9, № 65, с. 81–83]. У тексті документа чітко зазначалося, що лише митрополит та єпископи мали право «судити та вирішувати, і всякі справи духовні справляти, і непокірних карати» [9, № 65, с. 81–83]. Як бачимо, лише на початку XVI ст. у Великому князівстві Литовському з'являється джерело права, яким надається православній церкві можливість здійснювати судочинство зі справ, які пов'язані із вчиненням церковних правопорушень. Лише через 50 років Другий Литовський Статут 1566 р. (розд. 3, арт. 26) продублював положення «Жалуваної підтверджувальної грамоти» 1511 р. [10].

Повноваження церковного суду як доменального (суду приватних власників над залежними та напівзалежними людьми) підтверджувалося відповідними дарувальними грамотами. До наших днів збереглися такі документи: «Грамота польського короля Ягайла, надана Перемишльському православному єпископу Афанасію» 1407 р. [11, с. 8], «Грамота короля Казимира духовенству Перемишльської єпархії» 1469 р. [12, с. 51]. Названі джерела підтверджували або встановлювали право здійснення церков-

ного суду в межах наданих землеволодінь над залежними та церковними людьми. «Єпископ Афанасій отримує право церковного суду у своїх володіннях і розглядає усі справи церковних людей, що непідсудні світській владі», – цитуємо текст грамоти польського короля Ягайла [11, с. 8].

Часто суди функціонували на підставі привілейованих грамот, виданих не лише главою держави, а й представниками боярсько-шляхетської аристократії. Наприклад, останній з удільних князів Михайло Іванович Мстиславський подарував Пустинському монастирю Пречистої Богоматері навколишні землі з людьми, що там проживали, наголосивши при цьому на виключній компетенції церковного суду в усіх справах, що розглядатимуться у межах цієї місцевості [13, № 3; 14, с. 629]. За твердженням сучасного дослідника С. Ковальової, до компетенції церковних доменіальних судів належали цивільні та дрібні кримінальні справи, а також справи про невиконання феодалних повинностей. «Духовенство, яке було власником церковних земель, відповідало за здійснення судочинства над своїми підданими, – стверджує дослідник, – при цьому судочинство в таких справах здійснювалося на основі світського законодавства» [15, с. 110]. Отже, можна стверджувати, що у приватновласницькому маєтку судочинство з усіх категорій справ здійснювалося церковним судом, керуючись при цьому не нормами канонічного права, а світським законодавством. Таке явище стало унікальним в історії українського судочинства.

Отже, на основі аналізу джерела церковного права державного походження Великого князівства Литовського цілком правомірно стверджувати, що територіальна юрисдикція церковного суду визначалася відповідними привілейованими грамотами й обмежувалася колом відповідних справ, що виникали між залежними, напівзалежними та церковними людьми. Предметна юрисдикція охоплювала справи щодо вчинення злочинів проти віри, церкви, шлюбно-сімейні спори (розлучення, розпуста, перелюбство, кровозмішення, розподіл майна та спадкові спори).

Водночас, незважаючи на існування численних привілейованих грамот, виданих самим королем, дослідники фіксують системні порушення церковної юрисдикції та зловживання з боку законодавця, тобто Великого князя Литовського [16, с. 147, 173]. «Одна рука короля писала закон, а інша його порушувала», – слушно заува-

жував історик церкви І. Власовський [17, с. 180]. Судова практика свідчить, що церковна юстиція у Великому князівстві Литовському, порівняно з добою Руської держави, втратила свої повноваження навіть у тій сфері, яка належала винятково до її відання. На такий стан речей не могла не відреагувати державна влада, яка в кінці XVI ст. ухвалила низку законодавчих актів, спрямованих на відновлення балансу між світськими та духовними судами в контексті розмежування їхніх юрисдикційних повноважень. 25 лютого 1585 р. вже в умовах Речі Посполитої світ побачила «Окружна королівська грамота короля Стефана про недоторканність святійшого і духовного суду, і церковного майна в Русько-Литовській православній ієрархії з боку католицького духовенства та світських чиновників» від 25 лютого 1585 р [18, № 149, с. 292–293]. У документі, нарешті, звертається увага на існуючу проблему дублювання юрисдикційних повноважень між світським і церковним судами. Ця грамота стала чи не першим документом, у якому прямо заборонялося світській місцевій владі втручатись у церковні справи, причому не лише православної, а й католицької церкви. «Ми наказуємо вам, аби всі духовні і світські Римського закону, і ті ж всякого стану і достоїнств Грецької віри, – мовилося в грамоті, – в доходи церкви і в усі справи духовні, що належать митрополиту, духовенству і протоієреям належні, не втручалися» [18, № 149, с. 292–293]. Цим законом, нарешті, було визначено межі юрисдикційних повноважень духовного та світського судів. Останньому, зокрема, заборонялося розглядати будь-які справи зі сфери шлюбно-сімейних відносин. Король Речі Посполитої встановив порядок розгляду спорів щодо заручин і процес розірвання шлюбу. У документі вказувалося, що ця категорія справ «належить не світському, а церковному суду» [18, № 149, с. 292–293]. Тому розлучення, здійснене без участі церкви, не мало жодних правових наслідків.

Окружна грамота короля Стефана 1585 р., судячи з її назви, не мала загальнодержавного значення. Відтак постала необхідність повернутися до проблеми та зафіксувати відповідну норму в кодифікованому збірнику права Великого князівства Литовського, яким були литовські статuti. Якщо в Першому Литовському Статуті нічого не згадується про розмежування судової компетенції між світською та духовною владою, Другий Литовський Статут у 26 арт. 3 розд. лише закріплює загальні принципи невтручан-

ня світської влади, то Третій Литовський Статут 1588 р. намагався вирішити посталу проблему. Наприклад, 20 арт. 5 розд. під назвою «Про розлучення подружжі перед судом духовним» чітко визначив компетенцію церковного суду в шлюбно-сімейних спорах. У його віданні, відповідно до положень законодавчого кодексу, перебували спори щодо дійсності заручин, здійснення розлучення, справи щодо кровозмішення. Законодавець закріпив загальні принципи поділу майна між подружжям. Якщо розлучення сталося з вини чоловіка, то колишня дружина залишалася на його утриманні, а якщо дружини, то «оправу свою втрачає» (розд. 5, арт. 20, III Лит. Статуту) [19, с. 206]. Крім того, встановлювалося, що якщо під час розгляду будь-яких шлюбно-сімейних справ буде мати місце спір про майно, то духовний суд повинен розглянути справу в межах своєї компетенції, а розгляд майнового спору переадресовувався до світського суду за місцеперебуванням майна. «Устауємо, що розлучення подружжі, коли б до того спору і конфлікту прийти довелось, мають відбуватися, згідно з правом християнським, будь-яким особам не деінде, а тільки перед судом духовним їхнього віросповідання, – йдеться у 26 арт., – <...> але для розгляду судового між такими розлученими щодо віна має суд духовний, встановивши вірно і правдиво причину розлучення, відіслати їх до суду належного світського у тому повіті, де той маєток знаходиться, а суд світський рішення своє між ними, згідно із Статутом, виносити» (розд. 5, арт. 20, III Лит. Статуту) [19, с. 206].

Тож лише Третім Статутом Великого князівства Литовського на законодавчому рівні було унормовано діяльність церковного суду, що дало нам підстави виокремити третій період розвитку церковно-судової юстиції, на якому компетенція останньої та світських органів судової влади була чітко розмежована законом. Інші повноваження, порівняно з попередньою епохою, були значно звужені та зводилися лише до шлюбно-сімейних спорів, що не мали майнового характеру та стосувалися внутрішньо-церковних справ.

На жаль, великокнязівські приписи не могли оперативнo вирівняти дисбаланс у судовій гілці влади, повернути авторитет православної церкви, обмежити свавілля чиновників, скоротити судову тяганину. Незважаючи на чинність законодавчого акта, що визначив компетенцію церковних судів, судова практика зміню-

валася дуже повільно. Про це свідчить скарга митрополита Київського, Галицького та всієї Русі Михайла Рогози до короля Сигізмунда III. Предстоятель нарікав на місцевих чиновників, що втручалися в церковні справи митрополії та єпископій, надавали розлучення всім охочим, зокрема вінчаним сім'ям, і притягували до відповідальності місцевих і сільських священиків. Глава держави дуже швидко відреагував на звернення православного митрополита, видавши «Окружну королівську грамоту про заборону, щоб Литовські світські чиновники, урядовці не втручалися в духовні розправи, не розлучали вінчаних шлюбом і не судили православного духовенства, через надану на це владу митрополиту» від 2 січня 1592 р [20, № 31, с. 41]. Посилаючись на чинне законодавство, принципи релігійної толерантності та рівності, король наказував: по-перше, заборонити на всій території держави світським чиновникам порушувати та здійснювати будь-які судові розправи над священиками; по-друге, не допускати втручання в церковно-судову юрисдикцію, а також у внутрішньогосподарське життя церкви, а у разі звернень місцевого населення до чиновників із приводу питань, що перебувають у церковному віданні, відправляти та віддавати такі справи митрополиту чи місцевому єпископу. При цьому законодавець наголошував, що місцева влада не має права розлучати чоловіків і жінок, які прийняли таїнство вінчання. «Про то наша милість нагадує, а урядовцям і намісникам наказує, аби єсть в добрах і маєтках наших і своїх власних попів при церквах проживаючих не судили, подружжя не розводили, більше в справи духовні нічим не вступали, адже то все під послушенством їх милості отця митрополита та єпископів надавали і відправляли для ласки нашого королівства», – такими словами король Речі Посполитої застеріг власних чиновників від перебирання на себе не власних повноважень [20, № 31, с. 41].

Незважаючи на ухвалення закону про передачу шлюбно-сімейних спорів до відання церковного суду, окремі злочини цієї категорії, юридична відповідальність за вчинення яких передбачала смертну кару, слухалися світськими судами. Випадки порушень світською владою церковної юрисдикції були непоодинокі, а втрата духовним судом попереднього статусу та авторитету стала dokonаним фактом.

Висновки і пропозиції. Отже, функціонування церковних судів у XIV – середині XVII ст.

пропонуємо поділяти на три періоди. Перший – розпочався з моменту інкорпорації українських земель у середині XIV ст. і тривав до Кревської унії 1385 р. Він характеризувався абсолютним пануванням руського права, незмінністю структури та компетенції судових установ, а відтак організаційно-правова діяльність церковного суду залишалася ідентичною попередній епосі. Другий період розпочався після укладення династичного шлюбу 1385 р. та тривав до ухвалення Третього Литовського Статуту 1588 р. Кревська унія започаткувала незворотний процес проникнення західноєвропейських традицій на українські території. Під їхнім впливом зазнала змін не лише правова система загалом, а й сфера судочинства зокрема. Наприклад, ліквідація старого удільного адміністративного устрою та розширення повноважень світського судочинства позначилися на звуженні сфери церковної юрисдикції, а спроби поширення та утвердження католицизму в статусі привілейованої державою релігії підірвали авторитет православного церковного суду. У таких умовах старі принципи церковної юстиції пішли в небуття, а нові не були запропоновані державною владою. Відтак існуюча система церковного судочинства зазнала дестабілізації, внаслідок якої відбулася хаотична зміна юрисдикційних повноважень. Третій період організації та діяльності церковного суду розпочався після ухвалення Третього Литовського Статуту 1588 р., який на законодавчому рівні чітко розмежував компетенцію церковного та світського судів і тривав до постановня на українських етнографічних територіях Української Гетьманської Держави (Війська Запорозького) після підписання Зборівської угоди 1649 р. Однак суспільно-політичні обставини, втрата духовним судом і православною церквою попереднього статусу призвели до фактичного не функціонування церковної юстиції.

Список використаної літератури:

1. Русина О.В. Україна під татарами і Литвою. Київ: Альтернативи, 1998. 320 с.
2. Захарченко П.П. Історія держави та права України: підручник. Київ: Атіка, 2005. 368 с.
3. Падох Я.М. Суди і судовий процес старої України. Нью-Йорк, 1990. 128 с.
4. Владимирский-Буданов М.Ф. Очерки из истории литовско-русского права. Ч. 6: Церковное имущество в Юго-Западной Руси XVI в. Киев: тип. С.В. Кульженко, 1907. 224 с.
5. Історія християнської церкви на Україні (релігієзнавчий довідниковий нарис) / АН України. Відділення релігієзнавства Інституту філософії; відп. ред. О.С. Оніщенко. К.: Наукова думка, 1991. 104 с.
6. Мацелюх І.А. Джерела церковного права за доби українського Середньовіччя: монографія. К.: Талком, 2015. 290 с.
7. Демченко Г.В. Наказание по Литовскому статуту в его трех редакциях (1529, 1566 и 1588 гг.). Ч. 1. Киев: Тип. Имп. ун-та Св. Владимира, 1894. 273 с.
8. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные археографической комиссией: в 5 т. СПб., 1846. Т. 1 (1340–1506 гг.). 1506 с.
9. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные археографической комиссией: в 5 т. СПб., 1848. Т. 2 (1506–1544 гг.). 405 с.
10. Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. Т. 2: Статут Великого князівства Литовського 1566 року / Ред. С.В. Ківалов та ін. Одеса: Юридична література, 2003. 558 с.
11. Булгаков М. История Русской Церкви: в 9 т. Т. 3: История Русской Церкви в период постепенного перехода ее к самостоятельности (1240–1589). Отдел. 1: Состояние Русской Церкви от митрополита Кирилла II до митрополита Святого Ионы, или Период монгольский (1240–1448). СПб.: Издательство Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1996. 89 с.
12. Harasiewicz M. *Annales Ecclesiae Ruthenae: gratiam et communionem cum S. Sede Romana habentis, ritumque Graeco-Slavicum observantis, cum singulari respectu ad dioeceses Ruthenas Leopoliensem, Premisliensem, et Chelmensem.* Leopoli: Cypis institute I Rutheni Stauropigiani, 1862. 1184 p.
13. Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, изд. при Управлении Виленского учебного округа. Вильно, 1867. Т. II. 400 с.
14. Любавский М.К. Областное деление и местное управление Литовско-русского государства ко времени издания первого Литовского статута. М.: Унив. типография, 1892. 884 с.
15. Ковальова С.Г. Судострій і судочинство на українських землях Великого князівства Литовського: монографія. Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2008. 199 с.
16. Ульяновський В.І. Історія церкви та релігійної думки в Україні: навч. посібник: у 3 кн. Кн. 2: Середина XV – кінець XVI століття. К.: Либідь, 1994. 256 с.
17. Власовський І.Ф. Нарис історії Української Православної Церкви в 4 т. К.: Видання Київської

- Патріархії Української Православної Церкви Київського Патріархату, 1998. Т. 1. 296 с.
18. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные археографической комиссией: в 5 т. СПб., 1848. Т. 3 (1544–1587 гг.). 317 с.
19. Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. Т. 3. Кн. 2: Статут Великого князівства Литовського 1588 року / Ред. С.В. Ківалов та ін. Одеса: Юридична література, 2004. 566 с.
20. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные археографической комиссией: в 5 т. СПб., 1851. Т. 4 (1588–1632 гг.). 582 с.

Мацелюх И. А. Периодизация развития церковного судопроизводства в Великом княжестве Литовском и Речи Посполитой (XIV – середина XVII века)

Статья посвящена эволюции церковного судопроизводства в Великом княжестве Литовском и Речи Посполитой. Проанализированы организационно-правовые основы функционирования церковной юстиции, выделены три этапа её развития и объёмы компетенции церковных судов на каждом из этапов. Выявлено системные нарушения законодательных предписаний по разграничению юрисдикции между светским и церковным судами.

Ключевые слова: церковный суд, Великое княжество Литовское, периодизация, юрисдикция.

Matseliukh I. A. Periodization of the development of church litigation in the Grand Duchy of Lithuania and the Polish-Lithuanian Commonwealth (XIV – the middle of the 16th century)

The article is devoted to the evolution of church litigation in the Grand Duchy of Lithuania and the Commonwealth. The organizational and legal bases for the functioning of the church justice have been analyzed; three stages of its development and the scope of the competence of the church courts at each stage have been singled out. Systemic violations of legislative regulations on the delimitation of jurisdiction between the secular and ecclesiastical courts have been revealed.

Key words: church court, Grand Duchy of Lithuania, periodization, jurisdiction.